WORLD FORUM ON ACADEMIC INNOVATION AND DIGITAL LITERACY

XX ASR BOSHLARIDA TURKISTON MUSTAQILLIGIGA TURKIYANING QO‘SHGAN HISSASI

Qarshi Axborot texnologiyalari va menejment universitetiga

1-kurs Tarix magistrantiman

Muqumova Hulkar Avazmurot qizi

Annotatsiya: XX asr boshlarida Turkiston mintaqasi Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati ta’sirida murakkab siyosiy va ijtimoiy jarayonlarni boshdan kechirgan edi. Bu davrda Turkiston ziyolilari milliy uyg‘onish va mustaqillik g‘oyalarini ilgari surishda Turkiya tajribasidan katta ilhom oldilar. Maqolada Turkiya va Turkiston o‘rtasidagi tarixiy aloqalar, panturkizm va panislomizm g‘oyalari, jadidchilik harakati orqali Turkiyaning mafkuraviy va ma’naviy ta’siri tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: Turkiston, Turkiya, jadidchilik, milliy mustaqillik, panturkizm, panislomizm, Usmoniylar imperiyasi, Turkiston Muxtoriyati, ma’rifatparvarlik, Istanbul, milliy uyg‘onish, siyosiy mafkura.

XX asr boshlari Turk dunyosining ijtimoiy-siyosiy manzarasida tub burilish va milliy uyg‘onish davri sifatida tarix sahifalaridan mustahkam o‘rin egalladi. O‘sha davrda Rossiya imperiyasining mustamlakachilik changalida qolgan Turkiston o‘lkasi — bugungi O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Turkmaniston hududlari — chorizmning ayovsiz siyosiy, iqtisodiy va madaniy tazyiqlari ostida qolgan edi. Imperiyaning ruslashtirish siyosati nafaqat iqtisodiy resurslarni talashga, balki mahalliy aholining milliy o‘zligini, diniy e’tiqodini va asriy qadriyatlarini yo‘q qilishga qaratilgan bo‘lib, bu holat Turkiston xalqlari boshida og‘ir zulm qora bulutidek aylandi. Ana shunday tahlikali va murakkab sharoitda millatning ilg‘or vakillari, ma’rifatparvar ziyolilar xalqni jaholat va qaramlikdan olib chiqish yo‘llarini izlay boshladilar. Bu izlanishlar jarayonida Turkiya nafaqat qardosh davlat, balki ulkan mafkuraviy va ma’naviy tayanch nuqtasi bo‘lib xizmat qildi.

Turkiya va Turkiston o‘rtasidagi rishtalar ildizi qadimiy tarixga borib taqalib, ular umumiy turkiy til, muqaddas islom dini va o‘xshash madaniy an’analar bilan o‘zaro mustahkamlangan edi. Usmoniylar imperiyasi davrida Istanbul shahri butun islom olami va turk dunyosining siyosiy, ilmiy hamda madaniy markazi sifatida yuksak e’tirof etilgan. Shu sababli, Turkiston jadidlari va ilm talabidagi yoshlar Istanbulni zamonaviy ilm-fan hamda siyosiy islohotlar o‘chog‘i deb bilishgan. Bu ma’naviy intilish XX asr boshlarida Turkistonlik ko‘plab iqtidorli yoshlarning Turkiyaga borib tahsil olishlariga, u yerdagi demokratik o‘zgarishlar va milliy ozodlik harakatlari tajribasini o‘rganishlariga keng yo‘l ochdi. Garchi Turkiya o‘sha davrdagi murakkab xalqaro vaziyat va o‘zining ichki muammolari sababli Turkiston mustaqillik harakatiga bevosita harbiy-texnik yordam ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘lmagan bo‘lsa-da, uning ma’naviy ta’siri beqiyos edi. Turkiyadagi “Tanzimot” islohotlari, konstitutsiyaviy o‘zgarishlar va jadidchilik g‘oyalari Turkiston ziyolilari uchun o‘ziga xos maktab vazifasini o‘tadi. Ayniqsa, Turkiyada nashr etilgan gazeta va jurnallar, ilmiy adabiyotlar Turkistonga yashirincha bo‘lsa-da kirib kelib, mahalliy matbuotning shakllanishiga va milliy mafkuraning uyg‘onishiga turtki berdi. Turkiston Muxtoriyati (1917–1920) ning tashkil topish jarayonida ushbu mafkuraviy ta’sir yaqqol namoyon bo‘ldi; muxtoriyat asoschilari va jadidlar Turkiyadagi davlatchilik qurilishi modellaridan andoza olishga, milliy armiya va demokratik boshqaruv tizimini yaratishda Istanbulda olgan bilim va tajribalariga tayanishga intildilar. Shu tariqa, Turkiya o‘zining islohotchilik ruhi va nashriyot ishlari orqali Turkiston o‘lkasida milliy ozodlik g‘oyasining pishib yetilishiga hamda muxtoriyat orzularining amaliy harakatga aylanishiga beqiyos va unutilmas hissa qo‘shdi.

Turkiya va Turkiston aloqalari O‘rta Osiyo turkiy xalqlarining Usmoniylar imperiyasi bilan savdo, ilmiy va diniy aloqalaridan boshlanadi. XIX asr oxirlarida Usmoniylar imperiyasidagi islohotlar (Tanzimat davri) Turkiston jadidlariga ta’sir ko‘rsata boshladi. XX asr boshlarida Turkiyada Konstitutsiyaviy inqilob (1908 yil) va

Ittihod va Taraqqiyot partiyasining faoliyati Turkiston ziyolilarining dunyoqarashiga kuchli ta’sir etdi. Masalan, Turkistonga kelgan Turkiya nashrlari orqali mahalliy aholi monarxiyadan konstitutsiyaviy tuzumga o‘tish tajribasini o‘rgandi. Bu davrda Turkiston yoshlari Istanbul universitetlari va harbiy maktablarida tahsil oldi. Ular Turkiyadagi siyosiy o‘zgarishlardan ilhomlanib, o‘z vatanlarida milliy harakatlarni kuchaytirishga harakat qildilar. Tarixchi Adeeb Khalidning tadqiqotlariga ko‘ra, bu aloqalar Turkiston jadidchiligining shakllanishida asosiy omil bo‘lgan (Khalid, 1998).

Turkiyada shakllangan panturkizm va panislomizm g‘oyalari Turkiston milliy ozodlik harakatida markaziy o‘rin egalladi. Panturkizm barcha turkiy xalqlarning til, madaniyat va siyosiy birlik asosida rivojlanishini targ‘ib qilgan bo‘lsa, panislomizm musulmon ummatining birligini va mustamlakaga qarshi kurashni da’vo etdi. Bu g‘oyalarni Turkiya ziyolilari – Ziya G‘ok Alp va Yusuf Aqa Tsurk kabi shaxslar rivojlantirgan. Turkistonda ular Ismoil G‘aspirali (Gasprinskiy), Mahmudxo‘ja Behbudiy va Munavvarqori Abdurashidxon tomonidan qo‘llab-quvvatlandi. G‘aspirali o‘zining “Tercuman” gazetasida (1883–1918) Turkiya islohotlarini muhokama qilib, Turkiston jadidlariga misol ko‘rsatdi. Behbudiy va Abdurashidxon esa Turkistonda yangi usuldagi maktablar ochib, dunyoviy ta’limni targ‘ib qilishda Turkiya tajribasidan foydalanishdi. Bu g‘oyalar Turkiston ziyolilariga mustaqil davlat qurish mumkinligini isbotladi, chunki Turkiya o‘z imperiyasini saqlab qolish uchun konstitutsiyaviy islohotlarni amalga oshirgan edi.

Jadidchilik harakati XX asr boshlarida Turkistonning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida chinakam burilish yasagan, milliy ong uyg‘onishining asosiy va qudratli dvigateliga aylangan tarixiy jarayondir. Ushbu harakatning shakllanishi va taraqqiy etishida Turkiyaning roli beqiyos bo‘lib, u nafaqat ma’naviy mayoq, balki amaliy islohotlar manbayi vazifasini ham o‘tadi. Jadidlar o‘z oldiga millatni jaholat botqog‘idan olib chiqishni maqsad qilib qo‘yar ekanlar, birinchi navbatda ta’lim tizimini tubdan isloh qilishga — "usul-i jadid" (yangi usul) maktablarini ochishga

kirishdilar. Bu maktablarda an’anaviy diniy saboqlar bilan bir qatorda dunyoviy fanlar — geografiya, tarix, matematika va tabiiy ilmlarni o‘rgatish yo‘lga qo‘yildi. Mazkur islohotlarda Turkiyadagi zamonaviy ta’lim muassasalari, xususan, G‘arb va Sharq bilimlarini uyg‘unlashtirgan Robert kolleji hamda Istanbuldagi Dar ul-Funun universiteti kabi nufuzli dargohlar asosiy andoza va namuna bo‘lib xizmat qildi. Arab alifbosini tovush tizimiga moslab isloh qilish va o‘qitish metodikasini soddalashtirish g‘oyalari ham aynan turk ma’rifatparvarlarining tajribasiga tayanib amalga oshirildi. Turkiya bilan o‘rnatilgan intellektual aloqalar nafaqat ta’lim, balki axborot almashinuvi orqali ham mustahkamlanib bordi. Istanbulda nashr etilgan va o‘sha davrning ilg‘or siyosiy qarashlarini o‘zida aks ettirgan "Ikdam", "Tasvir-i Efkar" hamda "Sirat-i Mustaqim" kabi nufuzli gazeta va jurnallar barcha to‘siqlarga qaramay Turkistonga yetib kelib, ziyolilar orasida qo‘lma-qo‘l bo‘lib o‘qildi. Bu nashrlar Turkiston aholisi va mahalliy elitasi uchun dunyo siyosiy xaritasidagi o‘zgarishlarni kuzatishda asosiy darchaga aylandi. Aynan shu matbuot vositalari orqali mintaqa ziyolilari Birinchi jahon urushi davridagi global siyosiy jarayonlar, xususan, Finlyandiya va Polsha kabi davlatlarning mustaqillikka erishishi hamda milliy davlatlarning shakllanish tajribalari haqida batafsil ma’lumotlarga ega bo‘ldilar. Bunday xalqaro tajribalar Turkiston istiqlolchilarining mustaqillikka bo‘lgan ishtiyoqini yanada alanga oldirdi. Jadidlar Turkiyaning modernizatsiya va islohotchilik tajribasini shunchaki ko‘chirib qo‘ymasdan, balki uni mahalliy sharoitga, o‘lka manfaatlari va mentalitetiga moslashtirishga harakat qildilar. Masalan, jadidchilik harakatining otasi hisoblangan Mahmudxo‘ja Behbudiy o‘zining mashhur "Oyina" jurnalida (1913–1915) milliy o‘zlikni anglash, turkiy xalqlar birligi va panturkizm g‘oyalarini qizg‘in muhokama qildi. U va uning safdoshlari Turkiyaning siyosiy uyg‘onishini Turkistonning milliy ozodlik kurashi bilan bog‘liq holda tahlil qildilar. Bu jarayonlar natijasida jadidchilik dastlabki ma’rifatparvarlik bosqichidan tezda o‘sib o‘tib, aniq maqsadli siyosiy harakatga aylandi. Turkiya ta’sirida shakllangan bu

g‘oyaviy poydevor keyinchalik Turkiston Muxtoriyati kabi davlat tuzilmalarining mafkuraviy asosini yaratib, mintaqa xalqlarining ozodlik sari qo‘yilgan ilk va dadil qadamlariga zamin hozirladi.

XX asr boshlarida Turkiya o‘z ichki muammolari (Birinchi jahon urushi) tufayli Turkiston mustaqillik harakatini bevosita qo‘llab-quvvatlay olmadi. Biroq, mafkuraviy yordam muhim edi. 1917–1920 yillarda Turkiston Muxtoriyati (KOKB – Kun va O‘rta Osiyo Muxtoriyati) tashkil etilishi Turkiya tajribasidan ilhomlangan. Muxtoriyat rahbarlari – Fitrat va Cho‘lpon kabi shaxslar – Turkiya modelini asos qilib, mustaqil hukumat tuzishga urinishdi. Turkiyaning Mustafa Kamol Atatürk rahbarligidagi milliy ozodlik kurashi (1919–1923) ham Turkiston ziyolilariga ta’sir ko‘rsatdi, garchi bu keyingi davr bo‘lsa-da. Tarixchi Hisao Ohara tadqiqotlariga ko‘ra, Turkiya nashriyoti Turkiston milliy harakatining mafkuraviy poydevorini mustahkamladi (Ohara, 1957). Turkiya Turkiston mustaqilligiga bevosita harbiy yordam ko‘rsatmagan bo‘lsa-da, mafkuraviy, ma’naviy va ilmiy tayanch sifatida ulkan hissa qo‘shdi. Panturkizm, panislomizm va jadidchilik orqali Turkiya tajribasi Turkiston ziyolilariga mustamlakadan qutulish yo‘llarini ko‘rsatdi. Turkiston Muxtoriyati shakllanishi bu ta’sirning amaliy natijasi bo‘ldi. Bugungi kunda ham bu aloqalar ikki mamlakat o‘rtasidagi do‘stona munosabatlarda davom etmoqda. Kelajak tadqiqotlar Turkiya arxivlaridagi hujjatlarni o‘rganish orqali bu aloqalarni yanada chuqurroq yoritishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Khalid, A. (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press.
2. Gasprinskiy, İ. (1883–1918). *Tercuman* gazetesi arxivlari. Bahçesaray.
3. Ohara, H. (1957). *Turkistan Hayatı*. Tokyo: Tokyo University Press. (O‘zbek tilidagi tarjima: 2005).

4. Allworth, E. (Ed.). (1990). *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance*. Durham: Duke University Press.

5. Abdirashidov Z. Turkiston muxtoriyati tarixi. — Toshkent, 2017.

